

Hankovszky Tamás

A szabadságot vezető szabadság. A nyelv transzcendentális dedukciója Fichténél

Elhangzott a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Debreceni Egyetem
Hang, szó, szellem című konferenciáján. Debrecen, 2019. 11. 30.

A német idealizmus klasszikusai közül egyedül Johann Gottlieb Fichte szentelt önálló művet a nyelvnek, egy 1795-ös tanulmányt, amelynek címe *A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről*. Az itt megfogalmazott alapkoncepció mellett – ahogy korai filozófiájának oly sok más eleme mellett is – egész pályafutása során kitartott, és azok a markáns újítások, amelyek például az 1807/8-as *Beszédek a német nemzethez* nyelvkoncepciójában megfigyelhetők, nemcsak abból fakadnak, hogy Fichtének pontosan ezekre volt szüksége ahhoz, hogy a németeket éppen a nyelvük alapján tekinthesse kitüntetettnek, hanem az eredeti koncepció elmélyítéseként is értelmezhetők.¹ Fichte nyelvfilozófiai nézeteinek stabilitása abból fakad, hogy a kezdet-kezdetétől a tudománytan szintén meglehetősen stabil rendszerére támaszkodtak. Ám nem arról van szó – ahogyan esetleg a filozófia teljes struktúráját bemutatni kívánó *A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról* című 1794-es tanulmány is sugallhatja² –, hogy egy önmagában kerek elmélethez utólag egy speciális filozófiai diszciplína kapcsolódna, hogy a tudománytan csak mintegy premisszákat kölcsönözne a nyelvfilozófiának, amely azután ezek logikai következményeit fejtené ki, még kevésbé arról, hogy pusztán empirikus adatokra alkalmazná a tudománytan tételeit. A nyelvet *transzcendentális dedukció* kapcsolja a tudománytanhoz. Ahogy például a kategóriák transzcendentális dedukciója Kantnál annak kimutatását jelentette, hogy a tapasztalat nem volna lehetséges kategóriák nélkül, vagyis a kategóriák a tapasztalat transzcendentális feltételei, úgy Fichte is azt kívánja kimutatni, hogy valami, ami kétségkívül van vagy kellene, hogy legyen – végső soron az én –, nem volna lehetséges, ha nem volna nyelv.

1. A nyelv dedukciója az *Eredet-tanulmányban*

E stratégia megvalósítása a nyelv eredetének és a nyelvi képességnek szentelt úgynevezett *Eredet-tanulmányban* még nem volt olyan sikeres, mint *A természetjog alapja, a tudománytan*

¹ Vö. Hankovszky Tamás: *Fichte korai tudománytanának alap gondolata. Transzcendentális filozófia és antropológia*. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont, 2014. 119–128.

² Fichte: *A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról*. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tanulmányról tartandó előadásaihoz. (ford. Felkai Gábor) In Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 185–230; 190–192, 200–201 (Johann Gottlieb Fichte: *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Szerk. Reinhard Lauth *et al.* Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1962–2010. [= GA] I,2, 114–116, 123–224)

elvei szerint egy évvel később keletkezett első paragrafusaiban, pedig ezekben már csak az utalás szintjén bukkan fel a nyelv. Az első kísérlet elégtelenségének két oka volt. Egyrészt a dedukció akkor még nem közvetlenül a tudománytan legvégső elvéből, nem a szubjektivitás mint olyan problémájából indult ki, hanem olyasvalamiből (az interszubjektivitásból), amit magát is csak elnagyolt dedukció kapcsolt a tudománytan alapelveéhez, másrészt a nyelvet még csak az interszubjektivitás szükségszerű feltételként sem volt képes felmutatni, hanem be kellett érnie azzal, hogy annak hasznos, de nélkülözhető eszközeként beszéljen róla.³ Hogy az *Eredet-tanulmány*ban a nyelv mennyire nem tekintendő még szükségszerű lehetőségfeltételnek, az abból is látható, hogy a dedukciójának érdemi részét teljesítő gondolatmenet gyakorlatilag már az egy évvel korábban keletkezett *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről* második előadásában is szerepelt, de Fichte akkor még nem érezte szükségesnek a nyelvhez vezető utolsó lépést is megtenni.⁴

Az *Eredet-tanulmány* dedukciójának kiindulópontja az, hogy az ember, ez a véges eszes lény – aki tehát nem azonos a tudománytan abszolút énjével – *öntudattal rendelkezik*, és szabadságával éppúgy tisztában van, mint az erkölcsi törvénnyel. Ez azt követeli tőle, hogy mindig legyen azonos önmagával, vagyis váljon hasonlónak az abszolút énhez, amely definíció szerint teljesen azonos önmagával, hiszen semmi más, mint „az, *aminek* tételezi magát, és *annak* tételezi magát, ami.”⁵ Mivel az ember önazonosságát a tőle különböző (tehát nem énszerű, vagyis nem eszes és nem szabad) természettől való, teljesen soha meg nem szüntethető függése csorbítja, erkölcsi kötelessége a természetet olyanná alakítani, hogy a tőle való függése is – mintegy kerülő úton – önmagától való függés legyen. Amennyiben ez sikerül, annyiban a természet hatásai révén is önmagát „tétélezi”. Fichte szerint az „ember lényegén alapszik az, hogy le akarja győzni a természet erőit,”⁶ hiszen az ember lényege nem más, mint hogy ő egy én, az én lényegét viszont a tiszta vagy abszolút én fogalma ragadja meg, ez pedig az „én=én”⁷ értelmében vett teljes önazonosság. A természet legyőzése azonban nem annak

³ Egy *esetleges* segédeszköz esetében nemcsak azt nem lehet bebizonyítani, hogy létre kellett jönnie, hanem azt sem, hogy csak úgy jöhetett létre, mint ahogy ténylegesen létrejött. Márpedig Fichte tanulmányának éppen az a karakterisztikus újítása az addigi hasonló elméletekkel szemben, hogy míg azok megelégedtek annak a vizsgálatával, *hogyan jöhetett* létre a nyelv, Fichte azt kívánja megmutatni, hogy *hogyan kellett* létrejönnie. Vö. Wolfert von Rahden: Sprachursprungsentwürfe im Schatten von Kant und Herder. In Joachim Gessinger – Wolfert von Rahden (szerk.): *Theorien vom Ursprung der Sprache*. 1-2. kötet. Berlin – New York, De Gruyter 1989. 1. kötet. 421–467; 435)

⁴ Fichte: *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről*. (ford. Berényi Gábor) In Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 9–72; 26–28 (GA I,3,35–37)

⁵ Fichte: A teljes tudománytan alapja. 1–3. §. (ford. Hankovszky Tamás) In *Magyar Filozófiai Szemle* 55 (2011) 3. 9–30; 13 (GA I,2,259–260)

⁶ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. (ford. Felkai Gábor) In Felkai: *Fichte*. 232–271; 235 (GA I,3,99)

⁷ Fichte: A teljes tudománytan alapja. 11 (GA I,2,257)

megsemmisítését, hanem átformálását, kulturálását⁸ jelenti. „Az ember arra törekszik, hogy – amennyire csak képes rá – mindent *ésszerűvé* tegyen,”⁹ mégpedig azért, mert ő maga is ésszerű – az „én” ugyanis csak az ész másik neve¹⁰ –, és csak egy ésszerű természet hatásai mellett lehet azonos önmagával.¹¹

„Ha mármost az ember e próbálkozásai során olyan tárgyra bukkanna, amelyben már megmutatkozik a keresett ésszerűség, mégpedig az ő hozzájárulása nélkül, akkor tartózkodna annak mindennemű megmunkálásától, mivel az, amit egyedül csak e megmunkálás révén akar előidézni, már megtalálható a felfedezett tárgyban.”¹² Ez a kulcsfontosságú tétel nem kevesebbet állít, mint hogy abban a *hipotetikus esetben*, ha valaki egy ilyen tárgyra, vagyis egy másik emberre bukkanna, nemcsak az ésszerűségét ismerné fel, hanem tartózkodna is attól, hogy úgy bánjon vele, mint más tárgyakkal, amelyeket le akar győzni, át akar alakítani, amelyekre rá akarja kényszeríteni saját „behatásának lenyomatát”.¹³ A *Természetjog* híres elismerés-elméletének kifejezésével élve: ésszerűnek *ismerné el* a másik embert.

Hamarosan látni fogjuk, hogy az *Eredet-tanulmányban* a nyelv az az eszköz, amelynek segítségével minden kétséget kizáróan *megbizonyosodhatunk* egy ésszerűnek vélt tárgy tényleges ésszerűségéről. Ez a megközelítésmód azonban kudarcra ítéli a nyelv transzcendentális dedukcióját. A nyelv az imént mondottak szerint ugyanis legfeljebb feltételesen szükségszerű: csak akkor van rá szükség, ha találtunk ésszerűnek mutatkozó tárgyakat a természet megmunkálása során, ez pedig esetleges, így nem illik egy transzcendentális dedukcióba, amely annak szükségszerű lehetőségi feltételeit mutathatja csak ki, ami kétségtelenül van, vagy – mint Fichte gyakorlati idealizmusában – aminek legalábbis lennie kell (*Sollen*). E nehézségen Fichte egy egyszerű csúsztatással segít. Attól az állítástól, hogy az ember az erkölcsi törvényt követve arra törekszik, hogy „mindent ésszerűvé tegyen” maga körül, ahhoz a teljesen különböző, de néhány oldalon belül négyszer is megerősített állításhoz lép tovább, hogy az ember „szükségképpen arra törekszik, hogy ésszerűséget találjon

⁸ Vö. Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. 20 (GA I,3,31)

⁹ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 237 (GA I,3,101)

¹⁰ Fichte: Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre. GA I,3,311–460 és GA I,4,1–165; I,3,313, Fichte: Entwürfe zur Recension des Aenesidemus. GA II,2,287–314; 287, Fichte: Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján. (ford. Berényi G.) In Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. 75–474; 75 (GA I,5,21)

¹¹ Az önazonosság követelményének a természettel való viszonyunkra vonatkozó következményeiről lásd: Hankovszky Tamás: Önazonosság és természetpusztítás. A fichtei paradigma. In Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 18. Az identitás*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensí Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, 2020. (Megjelenés alatt)

¹² Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 237 (GA I,3,101)

¹³ Fichte: Az ember méltóságáról. (ford. Weiss János) In *Magyar Filozófiai Szemle* 48 (2004) 3. 344–346; 346 (GA I,98)

magán kívül.”¹⁴ Ezt a problematikus lépést elfogadva már megvalósítható a transzcendentális dedukció – feltéve, ha ki lehet mutatni, hogy a nyelv legalább ahhoz elengedhetetlen, hogy ésszerűséget *találjunk* magunkon kívül.

Ezt azonban Fichte nem tudja kimutatni. Szerinte ugyanis egy lény ésszerűségének (más szóval eszességének, amibe a szabadságot is bele kell érteni) nem nyelvi természetű jeli vannak. Az eszes lényt mint ilyent arról ismerem fel, hogy célokat követve cselekszik, mégpedig az *én céljaim alapján megváltoztatott célokat* követve. A megszorításra azért van szükség, mert abból még nem következethet egy tárgy ésszerűségére, hogy cselekvése valamely célra irányul, hiszen ilyen értelemben még a gyümölcsöt termő fákról is mondhatom, hogy célszerűen viselkednek. Az is kevés, ha úgy tűnik, hogy tárgyam *változó* célok alapján működik, hiszen az állatok cselekvése is a folyton változó körülményekhez igazodik, őket azonban nem tekintjük eszes lényeknek, mert úgy tartjuk, a külvilág eseményei csak *okozzák* a viselkedésük megváltozását, nem pedig *okot adnak* nekik arra, hogy *maguk* változtassák meg azt. Nem tekintjük az ésszerűség jelének azt a változást, amely külső hatások okozataként is kielégítően megmagyarázható. Így aztán egy lény ésszerűségnek csak az lehet biztos jele, ha nem egyszerűen a körülményekhez idomul, hanem egy másik lény célja alapján változtatja meg cselekvését, illetve az azt vezérlő célját. Fichte szavaival: „Csak azt a lényt tudom ésszerűnek elismerni, amely, miután kinyilvánítottam irányában célomat, megváltoztatja az ő célját e kinyilvánítás vonatkozásában.”¹⁵ Nem a cselekvésemre kell reagálnia, hiszen arra az állat is reagál, hanem a szándékaimra. Az bizonyítja ésszerűségét, ha cselekvésem megfigyelése alapján képes felismerni a szándékomat, illetve egyáltalán szándékokat tulajdonítani nekem. Erre ugyanis csak azért lehet képes, mert maga is célokat tételező, fogalmak alapján cselekvő, tehát eszes lény.

¹⁴ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 238 (GA I,3,102) Ezen állítás mellett Fichte csak azt az empirikus, tehát egy transzcendentális dedukciótól idegen megfigyelést hozza fel, hogy „az ember még arra is hajlik, hogy élettelen dolgoknak életet és eszt tulajdonítson.” (Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 238 (GA I,3,102)) Egy évvel korábbi művének analóg fejtegetéseiben Fichte szigorúbb módon próbálta levezetni, ha nem is azt, hogy eszes lényeket kell *keresnünk* magunkon kívül, legalább azt, hogy ilyeneknek *létezniük* kell. A kiindulópont itt is az önazonosság morális imperatívusza volt, az önazonosság feltételeként pedig Fichte már ekkor is azt fogalmazta meg, hogy mindaz, ami rajtunk kívül létezik, „összhangban legyen a róla alkotott szükségszerű fogalommal”. Ezt azonban kiegészítette azzal a nem éppen evidens – és az *Eredet-tanulmány*ból jó okkal kihagyott – követelménnyel is, hogy „minden az Énben levő fogalom kifejeződésének, ellenképeinek léteznie kell a Nem-Énben.” Mármost mivel megvan bennünk az ésszerűen gondolkodó és cselekvő lények, önmagunknak a fogalma, ugyanakkor az e fogalomnak megfelelő tárgyat magunkon kívül létrehozni nem tudjuk, arra kell számítanunk, hogy az tőlünk függetlenül létezik. A gondolatmenet innen annak az *Eredet-tanulmány*hoz hasonló, de a nyelv dedukciójáig nem vezető vizsgálatával folytatódik, hogyan lehet felismerni az eszes lényeket a minket körülvevő világban, ha találkozunk velük. Vö. Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. 25–26 (GA I,3,35–36)

¹⁵ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 238 (GA I,3,101)

Természetesen ugyanez elmondható rólam is. Csak azért fedezhetem fel egy természetben talált tárgy ésszerűségét, mert képes vagyok cselekvésének észlelt változásából szándékainak, céljainak a változására következtetni, erre pedig azért vagyok képes, mert magam is ésszerű lény vagyok, célok alapján cselekszem, sőt mások felismert céljai alapján módosított célok alapján, és erről tudok is. Saját öntudatom, eszes mivoltom tudata tehát a feltétele annak, hogy más lényeket is eszesnek ismerjek fel és ismerjek el.¹⁶ Így aztán az ésszerűség felismerése bizonyos értelemben kölcsönös vagy körkörös. Abból ismerem fel, hogy a másik ésszerű, hogy felismerem, hogy felismerte, hogy ésszerű vagyok. Ő pedig abból ismeri fel, hogy én ésszerű vagyok, hogy felismeri, hogy felismertem, hogy ő ésszerű. Abban sincs különbség, hogy mindketten a másik *cselekvésmódját* megfigyelve jutottunk el a konklúzióinkhoz.

Ha tehát nemcsak annyi a célom, hogy a rajtam kívüli világot ésszerűvé tegyem, hanem az is, hogy megtaláljam benne azokat az esetleges tárgyakat, amelyek eleve ésszerűek, akkor e cél elérése nyelv nélkül is lehetséges, hiszen egyedül öntudatra és a külső világ pontos megfigyelésére van hozzá elengedhetetlenül szükség. Ez pedig ismét zátonyra futtatja a nyelv transzcendentális dedukcióját, amely csak szükségszerű lehetőségi feltételekre vonatkozhatna. A dedukció második megfenekléséről van szó, hiszen korábban már láttuk, hogy az önazonosság elérésének (az erkölcsi törvény teljesítésének) csak az feltétele, hogy ésszerűvé *tegyem* a tőlem különböző világot, az nem, hogy ésszerűséget *találjak* benne, mint ahogy esetleges is, hogy vannak-e rajtam kívül más eszes lények. Most pedig azt találtuk, hogy az ésszerű lények felismerésének sem szükségszerű lehetőségi feltétele a nyelv.

Fichte nem is kendőzi el, hogy az *Eredet-tanulmány* valóban csak egyfajta *ráadásként* vezeti be a nyelvet. Mivel az eszes lények gyakran nem ismerték fel egymás szándékait a cselekedetek megfigyelése révén (talán mert nem mindig sikerült a szándékuknak megfelelő módon cselekedniük, talán mert olykor rosszul értelmezték egymás cselekvését), a félreértések elkerülése végett arra a gondolatra jutottak, hogy *feltalálnak* egy nyelvet.¹⁷ Akármilyen hasznosnak bizonyult is tehát később más célokra, feltalálását kizárólag az ösztönözte, hogy „ezen kisegítő eszköz híján gyakran előfordult, hogy az egyik félreértette a másik cselekedetét”.¹⁸ A félreértéseket azért könnyebb a nyelv segítségével elkerülni, mert a nyelv definíció szerint semmi más, mint „*gondolatainknak önkényes jelek révén történő kifejezése.*”¹⁹

¹⁶ Fichte nem vizsgálja, honnan tudok saját ésszerűségemről, hiszen eleve az öntudatos szubjektumot választotta a dedukció kiindulópontjának.

¹⁷ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 234 (GA I,3,98) A nyelv feltalálásának motívumairól lásd: Katie Terezakis: *The Immanent Word. The Turn to Language in German Philosophy 1759–1801*. New York – London, Routledge, 2007. 165–166.

¹⁸ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 239 (GA I,3,102)

¹⁹ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 233 (GA I,3,97)

Minden cselekedetem árulkodik a gondolataimról, mindenekelőtt arról a szándékról, amelyet a cselekvés által akarok megvalósítani, de míg a nem nyelvi cselekvéseknek egyáltalán nem az a céljuk, hogy kifejezzenek valamit, hanem hogy változást idézzenek elő a világban, a nyelvi jelek „csak a gondolat jelölésére törekszenek, s a nyelvnek e jelölésen túl semmiféle más célja nincsen.”²⁰ Ennek megfelelően a nyelvi cselekvés úgy alakulhat, ahogy a gondolatok pontos kifejezése megköveteli, a világ megváltoztatására hivatott nem-nyelvi cselekvés kifejezőképessége viszont korlátozott, hiszen esetében a cselekvést a megvalósítani kívánt célhoz szabjuk, és nem fordítunk gondot arra, hogy a gondolatainkat is jól fejezze ki.

A nyelvnek tehát a gondolat kifejezése az egyetlen célja; magának a gondolat kifejezésének viszont az a célja, hogy *okot adjunk* valakinek arra, hogy megváltoztassa a viselkedését, és így kétségtelenné váljon az eszessége. Ha ennél többet is tennénk, ha cselekvésünkkel közvetlenül a másik cselekvésére hatva *okoznánk* annak megváltoztatását, akkor nem teremtenék meg a lehetőségét, hogy eszessége megnyilatkozzon a számunkra. A nyelv viszont anélkül befolyásolja a másik cselekvését, hogy *közvetlen* hatást gyakorolna rá, vagyis úgy, hogy nem csorbítja a szabadságát. Nem tesz mást, mint megismerteti vele a közlő céljait, ő pedig lehetőséget kap, hogy e célok tudatában módosítsa saját célját, illetve rajta keresztül a cselekvését: együttműködhet a megismert célokkal, vagy akár figyelmen kívül is hagyhatja őket. Ezzel a nyelv Fichténél a szabadság eszközévé válik, ahogy az illik is egy filozófiához, amely „az elejétől a végéig csak a szabadság fogalmának elemzése”²¹ kíván lenni. A nyelv definíciójában említett önkényesség a közlő *szabadságára* utal, aki maga dönt arról, akar-e és mit akar közölni,²² és nem kényszerül gondolatai felfedésére már pusztán azáltal is, hogy célokat követve cselekszik. A nyelv ugyanakkor a címzettnek is meghagyja a *szabadságot*, hogy úgy cselekedjen, ahogy akar, jöllehet a közölt cél mintegy felhívást intéz hozzá, hogy valamiképpen viszonyuljon e célhoz. A nyelv tehát a címzett szabadságának olyan vezetését teszi lehetővé, amelyre a közlő szabadon határozza el magát. A nyelv a szabadságot vezető szabadság eszköze.²³

²⁰ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 233 (GA I,3,98)

²¹ Fichte: Levél Reinholdhoz (1800. 1. 8.). In Johann Gottlieb Fichte – Carl Leonhard Reinhold levelezése. (ford. Weiss János) In *Magyar Filozófiai Szemle* 48 (2004) 1–2. 27–195; 171 (GA III,4,182) A fordítást módosítottam.

²² *Az Eredet-tanulmány* önkényességfogalmának kimerítő elemzését lásd: Jere Paul Surber: *Language and German Idealism. Fichte's Linguistic Philosophy*. New Jersey, Humanities Press, 1996. 34–37. A fogalom általam előtérbe helyezett jelenését hangsúlyozza: Wolfgang Janke: *Vom Bilde des Absoluten. Grundzüge der Phänomenologie Fichtes*. Berlin – New York, de Gruyter, 1993. 139–141.

²³ Vö. Fichte: Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”. Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA II,4,37–368; 159, Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik als populäre Einleitung in die gesammte Philosophie. Nach Platners Philosoph. Aphorismen 1ter Theil 1793. Im Sommerhj. 1797. Jena. Nachschrift Krause. GA IV,1,173–450; 295.

Mindezt azonban az *Eredet-tanulmány* nem alapozza meg kielégítően. Hiszen – mint láttuk – az erkölcsi törvény teljesítésének nem feltétele, hogy magamon kívül más lényekben is felismerjem az ésszerűséget, de még ha feltétele lenne is, az ésszerűség felismerésének a nyelv akkor sem lenne szükségszerű feltétele. A nyelv transzcendentális dedukciójának első kísérlete végső soron azért nem sikeres, mert egy önmagának maximálisan tudatában levő, rendeltetését a természet átalakításával beteljesíteni képes lény, amelyből a gondolatmenet kiindul, akár egyedül is lehetne a világban, és ebben az esetben nyelvre sem volna szüksége, hiszen nem lenne szüksége gondolatai kifejezésére sem.

2. A nyelv dedukciója a *Természetjogban*

Mivel Fichte a kifejezésen kívül más szerepet nem tulajdoníthatott a nyelvnek, hiszen a tudománytan értelmében nyelv nélkül is lehet gondolkodni,²⁴ egy sikeresebb dedukciónak nem maradt más útja, mint az alapokat még mélyebbre leásva rákérdezni az eddig minden további nélkül feltételezett öntudat lehetőségi feltételeire, és kimutatni, hogy a nyelv is közéjük tartozik. Ezt a feladatot Fichte a *Természetjogban* valósította meg. A gondolatmenet kiinduló tétele, hogy nem eleve öntudattal bíró szubjektumként lépek viszonyba más emberekkel, hanem éppen egy ilyen viszony a feltétele az öntudatomnak.²⁵ Tehát nem én figyelek meg valakit, hogy őt az öntudatomban magamról már birtokolt képpel összevetve megállapítsam róla, hogy vajon eszes lény-e, hanem a vele való találkozásban jutok el az öntudathoz, általa ismerem fel először a maga teljességében saját eszes mivoltomat. És mivel Fichte itt érvényesíti a tudománytan egyik legfőbb belátását, amely szerint „a gyakorlati Én az eredeti öntudat Énje”,²⁶ a magamban így felismert ész a gyakorlati ész, némiképp leegyszerűsítve: a szabadságom.

Önmagamnak mint szabad lénynek annak felfogásával jutok tudatára, hogy egy másik ember szabadnak ismer el. Elismerése – ahogy az *Eredet-tanulmány* már előkészítette a gondolatot – abban nyilvánul meg, hogy lemond arról, hogy kényszert alkalmazzon velem szemben. De nem pusztán hagyja, hogy azt tegyem, amit egyébként is tennék, akkor ugyanis nem tudnám eldönteni, hogy szabadnak tart, vagy éppen ellenkezőleg, fel sem tételezi rólam, hogy képes vagyok a szabadságra, vagyis fogalmak szerinti cselekvésre. Azzal ismer el, hogy cselekvésre szólít fel, tehát egy célt tár elém, amelyet szabadon követhetek vagy elutasíthatok.

²⁴ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 240 (GA I,3,103)

²⁵ A téma gazdag nemzetközi szakirodalma mellett lásd: Hankovszky Tamás: „Az eredeti öntudat énje”. Fichte az emberi öntudat gyökeréről. In Garaczi Imre – Kalmár Zoltán (szerk.): *Pro Philosophia Évkönyv 2015*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2015. 23–39.

²⁶ Fichte: A természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint. (Részelt) (ford. Endreffy Zoltán) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 147–236; 153 (GA I,3,332)

Nem abból tudom meg tehát, hogy szabad vagyok, hogy megfigyelem magamat, amint a közölt célhoz viszonyulok, hiszen ha ilyen módon is a szabadságom tudatára juthatnék, akkor a magam választotta célokhoz való viszonyomat is tanulmányozhatnám, és nem lenne szükségem valaki másra, aki célt ad nekem. Abból a *tényből* veszem észre, hogy szabad vagyok, hogy a másik ember szabadként kezel, szabadnak ismer el (*Anerkennung*): abból tehát, hogy célt jelöl ki nekem, mivel ésszerűnek tartja, hogy cselekvésre *szólítson fel* (*Aufforderung*).

Ezzel a gondolatmenettel szemben nem érvényes az a kritika, amely az *Eredet-tanulmány* esetében még végzetes volt, hogy tudniillik a szubjektum szempontjából esetleges, vannak-e rajta kívül más értelmes lények. Hiszen ha én én vagyok, vagyis ha tudatában vagyok önmagának mint szabad lénynek, akkor szükségképpen vannak rajtam kívül más eszes lények is, mert éppen a velük való találkozás az öntudatom feltétele. „Az ember [...] csak emberek között válik emberré, [...] ezért *ha egyáltalán léteznie kell embernek, akkor több embernek kell léteznie.*”²⁷ A *Természetjog*nak tehát van válasza arra a kérdésre, amelyet még az *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről* tett fel, de Fichte sem ott, sem az *Eredet-tanulmányban* nem tudott megnyugtató módon megválaszolni: „milyen alapon tételez fel és ismer el az ember önmagán kívül levő, önmagához hasonló eszes lényeket, mikor ezek a lények közvetlenül nem adottak tiszta öntudatában?”²⁸

A *Természetjogban* kidolgozott interszubsjektivitás-elmélet a nyelv dedukcióját is új alapokra helyezte, és arra a korábbi dedukcióval szemben még érvényes második kritikára is immunissá tette, hogy az ember akár nyelv nélkül is létezhetne. A felszólítás fogalmából kiindulva ugyanis belátható, hogy a nyelv szükséges feltétele *annak* a viszonyoknak, amelyben az öntudat konstituálódik.²⁹ „A felszólítás semmiképpen sem determinálja, kényszeríti az eszes lényt arra, hogy cselekedjék, mint ahogy az okság fogalmában az ok kényszeríti az okozatot. Az eszes lénynek a felszólítás következtében csupán el kell szánnia magát a cselekvésre. De ha ezt kell tennie, akkor előbb meg kell értenie és fel kell fognia a felszólítást, itt tehát számítanak az eszes lény előzetes ismereteire.”³⁰ Ez az „előzetes ismeret” a nyelv, a szabadság vezetésének eszköze, amely nem *okozza* a címzett cselekvését, hanem csak *okot ad neki* a cselekvésre. Azért van szükség ilyen eszközre, mert az *Eredet-tanulmánytól* eltérően most nem azt akarom megtudni, hogy a másik lény eszes-e, hanem azt kell felismernem, hogy engem eszes lénynek

²⁷ Fichte: A természetjog alapja. 174 (GA I,3,347)

²⁸ Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. 24 (GA I,3,34)

²⁹ A nyelv szükségességének fichtei bizonyítást részletesen rekonstruálja: Silvan Imhof: „Kann der Mensch ohne Sprache gedacht werden?” Die transzendente Rolle der Sprache bei Fichte. In *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 55 (2008) 2. 356–379, 376–378.

³⁰ Fichte: A természetjog alapja. 171 (GA I,3,345). A fordítást módosítottam.

ismer-e el. Ehhez nem elég, hogy cselekvése félreérthetetlenül utaljon egy fogalomra, hanem az is kell, hogy cselekvésének semmi más célja ne legyen, mint hogy egy fogalmat közöljön velem. Éppen ilyen a nyelvi cselekvés, hiszen a nyelvi jelek „csak a gondolat jelölésére törekszenek, s a nyelvnek e jelölésen túl semmiféle más célja nincsen.” A tétel megfordítva is igaz: az a jel, amelynek semmi más célja nincsen, csak a gondolatok kifejezése, nyelvi jel.³¹

Közelítsük meg másképpen is, miért van szükség az öntudat megszületéséhez a nyelvre! Induljunk ki az *Eredet-tanulmány* által vizsgált problémából! Amikor egy *másik lény (szabadságot is magában foglaló) eszességéről* akarok meggyőződni, megfigyelt cselekvését összevettem az eszes lény saját öntudatomban hozzáférhető képével. E kettőn kívül másra nincs szükség. Adottnak feltételezett öntudatom alapján pontosan tudom, milyen az, amikor valaki kívülről adott fogalmakra reagál. Amikor viszont a *Természetjog* problémahorizontjában éppen ezt az öntudatot kellene létrehoznom, amikor *saját eszes (vagyis szabad) mivoltom* a kérdés, amikor tehát arról kell meggyőződnöm, hogy én magam nem rejtett oksági mechanizmusok, hanem fogalmak alapján cselekszem, akkor csak a másik ember rólam alkotott tudata lehet a támpontom. Az kell megtudnom, hogy ő szabadnak ismer-e el engem.³² Ha biztosan tudhatnám, hogy amit a jelenlétemben tesz, az egy nekem szóló *felszólítás*, akkor azt is tudnám, hogy szabadnak tart. Az előbbit viszont csak egy esetben tudhatom biztosan. Akkor,

³¹ Mint korábban már szó esett róla, félreértenénk Fichtét, ha a gondolat kifejezésében látnánk a nyelv *végző* célját. Mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek a „jelölésen túl semmiféle más célja nincsen,” ám a „jelölés” maga egyáltalán nem céltalan, és nem is a gondolatok vagy önmagunk pusztá kifejezése a célja, hanem az, hogy meghatározott képzetek létrehozására ösztönözzünk egy másik emberbt, és *ezzel* cselekvésekre indítsuk őt. Gondolatokat közlünk tehát vele „gondolataink kölcsönhatása céljából, ami nélkül [...] nem állhat fenn a cselekvések [...] kölcsönhatása.” (Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 239–240 (GA I,3,102–103)) Nemcsak az öntudatot először létrehozó felszólítás, és nem is csak a beszélt nyelv esetében van ez így. Fichte egyik példájával élve, a homokba rajzolt „hal és háló, néhány gesztikulációval és intéssel kísérve, annak számára, akihez e jeleket intézték, felszólítás volt a halászatra.” (Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 241 (GA I,3,104)) Egy másik példa szerint, amikor valaki egy fenyegetően közelítő oroszlán jelét mondja ki, nemcsak azt nyilvánítja ki, hogy ő maga látta az oroszlánt, hanem rá „akarja irányítani a figyelmet, s jelezni kívánja a hordatársainak az oroszlán közeledésének következményeit, hogy fel tudjanak fegyverkezni a közösség megvédésére.” (Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 256 (GA I,3,115–316)) E példák tanúsága szerint Fichte, aki szerint az ember „nem is volna intelligencia, ha nem volna gyakorlati lény” (Fichte: A természetjog alapja. 153 (GA I,3,332)), felismerte a későbbi a beszédaktus-elmélet központi gondolatát. A nyelvi megnyilatkozások nemcsak a szubjektum belső valóságát fejezik ki, és nemcsak a külső világot írják le, hanem többféleképpen is megközelíthető cselekvést hajtanak végre. Fichte számára különösen fontos, hogy perlokúciós aktusok is, amelyek hatást gyakorolnak a címzettre: bizonyos állapotba hozhatják őt, cselekvésre indíthatják vagy befolyásolhatják a cselekvését. Például a fenyegető oroszlán jele akár igaz, akár hamis közlést valósít meg, lehet sikeres vagy sikertelen attól függően, hogyan reagál rá a címzettje.

³² A nyelv dedukciója azért különbözhet a két műben, mert nem ugyanahhoz a problémához kapcsolódik. Jóllehet mindkét alkalommal eszességről kell meggyőződni, az egyik esetben egy másik lény eszes mivoltának tudata a tét, a másik esetben a saját eszes mivoltom öntudata. Ha a két probléma és a két dedukció összemosódik, akkor nemcsak Fichte nyelvfilozófiájának fejlődése, hanem az sem értékelhető megfelelőképpen, ami az *Eredet-tanulmányból* e fejlődés ellenére is maradandónak bizonyult: mindenekelőtt a nyelv meghatározása és transzcendentális dedukciójának igénye. Lásd például: Klaus Kahert: Sprachursprung und Sprache bei J. G. Fichte. In Christoph Asmuth (szerk.): *Sein – Reflexion – Freiheit. Aspekte der Philosophie Johann Gottlieb Fichtes*. Amsterdam – Philadelphia, Grüner, 1997. 191–219; különösen: 198–201.

ha arra, amit tesz, nincs más magyarázat, mint hogy egy célfogalmat akar közölni velem, tehát ha olyan tettet hajt végre, amelynek a fogalom jelölésén túl semmiféle más célja nincsen, vagyis ha nyelvet használ.³³

3. A nyelv eredetének tárgyalása a *Platner-előadásokban*

Eredményeinket így foglalhatjuk össze. Öntudat nélkül nem vagyok eszes lény, szabadságom tudata nélkül nem teljes az öntudatom, nyelv nélkül viszont nem jutok szabadságom tudatára.³⁴ Így a nyelv az én-mivolt és vele az ember mivolt feltétele: persze nem egy komplett nyelvről van itt szó, gazdag szókinccsel és grammatikával, hanem csak „gondolatainknak önkényes jelek révén történő kifejezéséről” és e kifejezés megértéséről. Ha a nyelv e transzcendentális dedukciója megállja a helyét, akkor „az ember nem létezhet nyelv nélkül”.³⁵ aki felszólítja és eleimseri őt, az támaszkodik a nyelvre mint a teljes öntudatához képest előzetes ismeretre. A nyelv így olyasminek bizonyul, amit Fichte méltán nevezett *velünk születettnek*, amikor immár a *Természetjog* eredményeire támaszkodva az úgynevezett *Platner-előadásokban* saját felfogását a nyelv keletkezésének korábbi megközelítései között helyezte el. Nem abban az értelemben velünk született, mintha már az újszülött is tudna beszélni, hanem transzcendentális értelemben: a nyelv ember voltunk *a priori*, időn kívüli lehetőségi feltétele.³⁶ „Az ember csak a nyelv révén ember.”³⁷ Mihelyt van az ember, nyelve is van.³⁸

³³ A kérdés jelentősége miatt hadd fogalmazzam meg mindezt egy harmadik formában is! Abból még nem következtethetek a szabadságomra, hogy másoknak a világban hatékony tetteit megfigyelem, e tetteknek valamilyen szándékot tulajdonítok, és tudatában vagyok annak, hogy saját tetteim attól a pillanattól kezdve, hogy a másik szándékát megértettem, ugyanazt a szándékot mozdítják elő. Mivel mindez megtörténhetne akkor is, ha nem volnék szabad, nem ezeket a tényeket kell tudnom, hanem azt, hogy valaki szabadnak ismer el. Erre azonban abból még nem következtethetek, ha a jelenlétemben tesz valamit, ami egy olyan fogalmat fejez ki, amely *akár* okot is adhat egy szabad lénynek arra, hogy cselekedjék; csak abból, ha amit tesz, nem értelmezhető másként, mint egy célfogalom kifejezéséeként, mert tettének semmi más célja nincs, mint ez a kifejezés. Ha valaki ilyent tesz a jelenlétemben, akkor engem szólít fel, vagyis szabadnak ismer el.

³⁴ A nyelv dedukciójának övid összegzése Fichte egy másik előadásában: „Vagyok. Csak annyiban vagyok tudatában önmagának mint eszes lénynek, amennyiben magamat individuumként tételezem. Ezt azonban csak úgy tehetem, ha egy eszes lényt tételezek fel magam mellett. Ezt csak annyiban tehetem, amennyiben egy fogalmat közöl velem, ez pedig csak egy jel által lehetséges.” (Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA IV,1,293) Néhány oldallal később a dedukció ezt az alakot ölti: „A jelek révén történő kölcsönhatás tehát az emberség feltétele, hiszen az ember nincs egyedül, hanem közösséget alkot. Tehát amennyiben vannak emberek, vannak jelek is. Mert ahol egy ember van, ott van több is, ezek kapcsolatban állnak egymással jelek révén közvetített fogalmak által. Mármost általános értelemben ez a kölcsönhatás a nyelv, és e nélkül nem létezhet az ember.” (Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA IV,1,296)

³⁵ Fichte: Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”. GA II,4,159.

³⁶ Vö. Fichte: Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”. GA II,4,160.

³⁷ Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA IV,1,293.

³⁸ Az ember mivoltra is érvényes, amit Fichte az én mivoltról állít: „vajon *mi* voltam, mielőtt öntudatra ébredtem? A nyilvánvaló válasz: egyáltalán nem voltam, mert nem voltam én. Az én csak annyiban van, amennyiben tudatában van önmagának.” (Fichte: A teljes tudománytan alapja. 13. (GA I,2,260)) *A teljes tudománytan alapja* az öntudat számos lehetőségi feltételét vezette el. Ezek közé került be a *Természetjogban* a nyelv is. Ahhoz ugyanis, hogy először öntudatra ébredjek, meg kellett értenem egy felszólítást, egy nyelvi jelet.

Fichte szándéka már az *Eredet-tanulmányban* is az volt, hogy az ember lényegéből, egy „az ember természetében lévő elvből”³⁹ vezesse le a nyelvet, ami, ha sikerült volna, már akkor is azokkal hozta volna őt rokonságba, akik úgy vélték, hogy a nyelv nem emberi konstrukció, és nem is isteni ajándék.⁴⁰ A ténylegesen végrehajtott dedukció azonban akkor még inkább azt az állítást alapozta meg, hogy a nyelvnek nemcsak a konkrét alakját, hanem még az „eszméjét”⁴¹ is olyan emberek találták fel, akik nyelv nélkül születtek, és nyelv nélkül is olyannyira teljes életet élhettek, hogy még erkölcsi kötelességüket is teljesíteni tudták.

Fichte az után sem szakított a gondolattal, hogy a nyelvet az emberek találták fel, és az után sem próbálta *minden aspektusában* az emberi lényegtől elválaszthatatlannak és abból következőnek feltüntetni, hogy a végigvitt transzcendentális dedukció legalábbis a nyelv eszméjét éppen ilyenként igazolta. Sőt, bizonyos értelemben még az isteni eredet modelljét is elfogadhatónak tartotta. Állítása szerint „a nyelv részben velünk született, részben adott, részben az emberek találták fel.”⁴² Hogy mennyiben adott, méghozzá Istentől egyfajta csoda révén adott,⁴³ azt akkor látjuk be, ha nem azt nézzük, hogy mi tartozik az embernek mint olyannak az időn kívüli, *a priori* lényegéhez, hanem a természet részeként tekintünk rá, vagyis empirikus és időbeli dimenziójára koncentrálunk, például arra, hogyan tesz szert nyelvre az újszülött. Nyilvánvalóan egy másik ember révén. De Fichtét itt sem az anyanyelv elsajátítása érdekli, hanem még mindig a nyelv általában, vagyis „a szabad öntevékenységre való felszólítás”, amit nevelésnek is nevez.⁴⁴ Az a körkörös magyarázat, amely még működött, amikor azt kellett megérteni, hogyan lehet valaki másnak az ésszerűségéről meggyőződnie, vagyis hogy a felek kölcsönösen egymásra támaszkodnak, itt nyilvánvalóan nem jöhet szóba. Az egymást nevelők egy időbeli sort alkotnak, ami azt a kérdést veti fel, „vajon az első emberpárt ki nevelte?”⁴⁵ Mivel Fichte szerint a nyelv a természet terméke nem lehet,⁴⁶ csak egy válasz marad. „Egy szellem vette őket gondjaiba, pontosan úgy, ahogy egy régi, tiszteletreméltó forrás elmondja.”⁴⁷

³⁹ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 236 (GA I,3,100)

⁴⁰ A nyelv eredetének korabeli modelljeiről lásd: Diego Fusaro: On Language and Aufforderung in Fichte. A few historiographical notes. In *Informacion Filosofica* 13 (2016) 24. 5–19, 5–8.

⁴¹ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 234 (GA I,3,98)

⁴² Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA IV,1,292. A nyelv eredetének három korabeli filozófiai megközelítésmódjához és Fichte ezekhez való viszonyához lásd: David Vessey: Language as encoding thought vs. language as medium of thought. On the question of J. G. Fichte's influence on Wilhelm von Humboldt. In *Idealistic Studies* 36 (2006) 3. 219–234; 223–224.

⁴³ Fichte: Zu Platners „Philosophischen Aphorismen”. GA II,4,163.

⁴⁴ Fichte: A természetjog alapja. 174 (GA I,3,347)

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA IV,1,300.

⁴⁷ Fichte: A természetjog alapja. 175 (GA I,3,348). Vö. Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA IV,1,300, Fichte: Az ember rendeltetése. (ford. Kis János) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. 237–411; 357. (GA I,6,271) Ez a gondolat akár Isten és a kinyilatkoztatás (az isteni kinyilatkoztatás) transzcendentális dedukciójának is tekinthető. Ezzel szemben Fichte a *Kinyilatkoztatáskritikában* még elvileg nélkülözhetőnek

A nyelv eredetére vonatkozó összetett fichtei válasz terjedelmileg legnagyobb részét a *Platner-előadásokban* éppúgy, mint az *Eredet-tanulmányban* annak leírása teszi ki, hogy „mely természettörvényekben van annak az alapja, hogy [a nyelv] éppen így, és nem másként valósult meg”.⁴⁸ Ezzel a témával gondol Fichte azokhoz csatlakozni, akik szerint a nyelv emberi találmány. De még itt is az a legfőbb ambíciója, hogy kimutassa, a nyelv ugyan „gondolataink önkényes jelek révén történő kifejezése”, ez az önkény csak azzal kapcsolatos, hogy ki akarjuk-e fejezni magunkat vagy sem. Egyrészt maguk a nyelvi jelek nem önkényesen kapcsolódnak a „jelöletükhöz”, hiszen az emberek „a dolgok első jeleit a természet hatásaiból vették; a jelek nem voltak mások, mint azok utánzatai.”⁴⁹ Másrészt a nyelv későbbi történetét is szigorú szabályoknak irányították. Fichte egész pályáján kitartott e gondolat mellett (a *Beszédek a német nemzethez* még azokat az esetlegességeket is kizárja majd a nyelv fejlődéséből, amelyeket az *Eredet-tanulmány* még megengedett⁵⁰). A nyelv ugyanis csak akkor lehet a szabadság szabadság általi vezetésének megbízható eszköze, csak akkor szolgálhatja „a fogalmak útján és fogalmak szerint történő szabad kölcsönhatást”,⁵¹ ha a jelei által megvalósított felszólítást meg lehet érteni, és fel lehet fogni. Nem önkéntelen képzeteket kell ugyanis kiváltania, nem okoznia kell valamit a szubjektumban, hanem okot és követhető útmutatást kell adnia ahhoz, hogy a felszólítás címzettje egy meghatározott képzet kialakítására használja a szabadságát, vagyis hogy a képzet, amely majd cselekvését vezérli, saját alkotása legyen. Fichte szerint ugyanis csak a saját magunk alkotta fogalmak szerinti cselekvés nevezhető maradéktalanul szabad cselekvésnek.

Irodalom

GA = Johann Gottlieb Fichte: *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*.

Szerk. Reinhard Lauth *et al.* Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1962–2010.

tartotta a kinyilatkoztatást, és több helyen is utalt rá, hogy azok az emberek, akiknek szükségük van rá, kevésbé tisztelteméltók, mint azok, akiknek nincsen. (Vö. pl. Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete* (ford. Rokay Zoltán – Gáspár Csaba László) Budapest, L'Harmattan, 2003. 32 (GA I,1,34) A kérdés részletes tárgyalását lásd: István Czákó: Vernunft und Offenbarung. Transzendente versus existenziale Interpretation der Offenbarung in Fichtes früher Religionsphilosophie und in den Climacus-Schriften. In Jürgen Stolzenberg – Smail Rapić (szerk.): *Kierkegaard und Fichte. Praktische und religiöse Subjektivität*. Berlin – New York, de Gruyter, 2010. 235–262; 243–244.)

⁴⁸ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 234 (GA I,3,98)

⁴⁹ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. 241 (GA I,3,103)

⁵⁰ Így Fichte még inkább eltávolodott azoktól, akik a nyelvet emberek egymással történt megegyezéséből eredeztették, vagy akár csak a fejlődésben tulajdonítottak szerepet a konvenciónak. Fichte szerint a nyelv létrejöttének ilyen magyarázata körben forgó. Ahhoz ugyanis, hogy meg lehessen állapodni jelek használatában, már jelekre van szükség. Vö. Fichte: *Vorlesungen über Logik und Metaphysik*. GA IV,1,304.

⁵¹ Fichte: A természetjog alapja. 175 (GA I,3,348)

- Fichte: Az ember rendeltetése. (ford. Kis János) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 237–411.
- Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. (ford. Felkai Gábor) In Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 232–271.
- Fichte: A teljes tudománytan alapja. 1–3. §. (ford. Hankovszky Tamás) In *Magyar Filozófiai Szemle* 55 (2011) 3. 9–30.
- Fichte: A természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint. (Részelt) (ford. Endreffy Zoltán) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 147–236.
- Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. (ford. Felkai Gábor) In Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 185–230.
- Fichte: Az ember méltóságáról. (ford. Weiss János) In *Magyar Filozófiai Szemle* 48 (2004) 3. 344–346.
- Fichte: Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján. (ford. Berényi G.) In Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 75–474.
- Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. (ford. Berényi Gábor) In Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 9–72.
- Fichte: Entwürfe zur Recension des Aenesidemus. GA II,2,287–314.
- Fichte: Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre. GA I,3,311–460 és GA I,4,1–165.
- Fichte: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete* (ford. Rokay Zoltán – Gáspár Csaba László) Budapest, L'Harmattan, 2003.
- Fichte: Levél Reinholdhoz (1800. 1. 8.). In Johann Gottlieb Fichte – Carl Leonhard Reinhold levelezése. (ford. Weiss János) In *Magyar Filozófiai Szemle* 48 (2004) 1–2. 27–195.
- Fichte: Vorlesungen über Logik und Metaphysik als populäre Einleitung in die gesammte Philosophie. Nach Platners Philosoph.Aphorismen 1ter Theil 1793. Im Sommerhj. 1797. Jena. Nachschrift Krause. GA IV,1,173–450.
- Fichte: Zu Platners „Philosophischen Aphorismen“. Vorlesungen über Logik und Metaphysik. GA II,4,37–368.
- István Czákó: Vernunft und Offenbarung. Transzendente versus existenziale Interpretation der Offenbarung in Fichtes früher Religionsphilosophie und in den Climacus-Schriften. In Jürgen Stolzenberg – Smail Rasic (szerk.): *Kierkegaard und Fichte. Praktische und religiöse Subjektivität*. Berlin – New York, de Gruyter, 2010. 235–262.

- Fusaro, Diego: On Language and Aufforderung in Fichte. A few historiographical note. In *Informacion Filosofica* 13 (2016) 24. 5–19.
- Hankovszky Tamás: „Az eredeti öntudat énje”. Fichte az emberi öntudat gyökeréről. In Garaczi Imre – Kalmár Zoltán (szerk.): *Pro Philosophia Évkönyv 2015*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2015. 23–39.
- Hankovszky Tamás: *Fichte korai tudománytanának alap gondolata. Transzcendentális filozófia és antropológia*. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont, 2014.
- Hankovszky Tamás: Önazonosság és természetpusztítás. A fichtei paradigma. In Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 18. Az identitás*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, 2020. (Megjelenés alatt)
- Imhof, Silvan: „Kann der Mensch ohne Sprache gedacht werden?” Die transzendente Rolle der Sprache bei Fichte. In *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 55 (2008) 2. 356–379.
- Janke, Wolfgang: *Vom Bilde des Absoluten. Grundzüge der Phänomenologie Fichtes*. Berlin – New York, de Gruyter, 1993.
- Kahnert, Klaus: Sprachursprung und Sprache bei J.G. Fichte. In Christoph Asmuth (szerk.): *Sein – Reflexion – Freiheit. Aspekte der Philosophie Johann Gottlieb Fichtes*. (Bochumer Studien zur Philosophie; 25) Amsterdam – Philadelphia, Grüner, 1997. 191–219.
- Surber, Jere Paul: *Language and German Idealism. Fichte's Linguistic Philosophy*. New Jersey, Humanities Press, 1996.
- Terezakis, Katie: *The Immanent Word. The Turn to Language in German Philosophy 1759–1801*. New York – London, Routledge, 2007.
- Vessey, David: Language as encoding thought vs. language as medium of thought. On the question of J. G. Fichte's influence on Wilhelm von Humboldt. In *Idealistic Studies* 36 (2006) 3. 219–234.
- von Rahden, Wolfert: Sprachursprungsentwürfe im Schatten von Kant und Herder. In Joachim Gessinger – Wolfert von Rahden (szerk.): *Theorien vom Ursprung der Sprache*. 1-2. kötet. Berlin – New York, De Gruyter 1989. 1. kötet. 421–467.